

УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКІ ВІДНОСИНИ У ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648–1657 рр.)

Г. Є. Павлова, І. І. Мартинчук

Анотація. У статті проаналізовані українсько-литовські відносини у період гетьманату Б. Хмельницького (1648–1657 рр.). У ході дослідження розглянуто ставлення литовської еліти до розгортання національної боротьби на теренах України, литовську політику Б. Хмельницького, козацько-селянську боротьбу на півдні Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), особливості воєнного протистояння Українського гетьманату та ВКЛ. Висвітлено характер відносин козацької України та ВКЛ у період гетьманату Б. Хмельницького.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, еліта, гетьманат, козацько-селянська боротьба.

Комплекс питань, пов'язаний зі з'ясуванням українсько-литовських відносин у період гетьманату Б. Хмельницького (1648–1657 рр.), належить до найменш досліджених в українській історіографії. Внаслідок чого він або залишається на периферії наукових інтересів істориків, або обходиться мовчанкою, оскільки ототожнюється з характером українсько-польських відносин (виняток становлять праці В. Бернацького, М. Грушевського, Е. Котлубая й деяких інших авторів).

Використовуючи новітні дослідження вітчизняних літуаністів О. Юги, В. Степанкова, А. Гурбика, В. Верстюка, В. Газіна, спробуємо висвітлити характер відносин козацької України та Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) у період гетьманату Б. Хмельницького, розглянувши такі аспекти, як:

- ставлення литовської еліти до розгортання національної боротьби на теренах України;
- литовську політику Б. Хмельницького;
- суть й перебіг козацько-селянської боротьби на півдні ВКЛ (білоруські землі) у контексті розвитку Української революції середини XVII ст.;
- особливості воєнного протистояння Українського гетьманату та ВКЛ.

У 1648 р. спалахнуло велике козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького в Речі Посполитій, що увійшло в історію як Національно-визвольна війна українського народу або Хмельниччина.

Одне з питань, що постають – як поставилися литовські можновладці й шляхтичі до спочатку козацького повстання на Запорозжжі, а згодом до розгортання на українських землях національно-визвольної боротьби?

О. Юга, окреслюючи проблему ставлення литовської еліти до подій Української національної революції, акцентував увагу на тому, що литовці, виходячи зі своїх інтересів, політичної традиції зайняли досить відмінну позицію (більш нейтральну) щодо українських подій, ніж та, яка була характерна для поляків [1, 534].

На початку козацького повстання 1648 р. на Запорозжжі більшість як польської, так і литовської еліти не надавали йому особливого значення. Пояснювалося це тим, що до цього часу вже відбувалися козацькі заворушення, а відтак події на Запорозжжі не були чимось надзвичайним. Знову ж таки, на початку червня литовський підканцлер Л. Сапіга отримав інформацію про поразки коронних військ на Жовтих Водах та під Корсуном, яка також була сприйнята, порівняно з Короною, спокійно, а перемоги повстанців пояснювалися невдалими діями коронних гетьманів.

Допоки козацьке повстання не стосувалося безпосередньо теренів Великого князівства Литовського, доти його політична еліта не переймалася необхідністю його придушення. Навіть якщо б таке бажання з'явилося, воно не мало шансів на практичну реалізацію, адже Литва не мала у розпорядженні власного постійного війська – в разі

необхідності ведення воєнних дій на підставі рішень сейму щоразу створювалася нова армія, яка в мирний час розпускалася [2, 128]. Проте, впродовж перебігу весною козацького повстання сейм у Речі Посполитій не скликався, відтак рішення про формування литовського війська не могло бути прийняте, хоча, з позиції литовської еліти воно поки що було й не потрібне.

Натомість, звістка про смерть 20 травня короля викликала загальну тривогу. В даному випадку еліта ВКЛ побоювалася, що важким становищем Речі Посполитої в період безкоролів'я можуть скористатися Швеція та Московська держава, розпочавши наступ на литовські землі. Відтак, литовський польний гетьман Януш Радзивіл звернувся до сенаторів з проханням надати дозвіл на формування необхідних військових підрозділів.

Тобто, як тільки з'явилася потенційна загроза для Литви, представники її еліти відразу активізувалися. І це було цілком зрозуміло, адже якщо вгамування повсталого козацтва було проблемою Корони, то питання гарантування безпеки з боку Московської держави перебували уже в компетенції власне Великого князівства Литовського.

Б. Хмельницький прагнув забезпечити себе від потенційної загрози з боку Литви. Тому туди попрямували спочатку досвідчені козаки з метою готувати виступи місцевого населення, а пізніше рушили козацькі загони. Вони повинні були своїми діями прикувати до себе литовські підрозділи, позбавивши їх можливості надати допомогу полякам.

І справді, поява в третій декаді червня козацьких підрозділів полковника П. Головацького запалила народне повстання, що охопило в липні-вересні південну і центральну частину Білорусі. Першим у кінці червня у південно-східній частині Білорусі з'явився зі своїми козаками полковник П. Головацький, котрий захопив Гомель. Останній став центром розгортання повстанського руху. За короткий час козаки і повстанці оволоділи також Річицею, Стародубом й іншими поселеннями, створили загрозу для Старого Бихова. Хоча П. Головацький зі своїм полком відкликається Б. Хмельницьким, все ж «запалена пожежа війни» не згасала.

З другої половини липня у південний регіон ВКЛ знову почали з'являтися козацькі підрозділи, які очолювали Гаркуша, М. Небаба, Непалич, Кривошапка, М. Гладкий й інші старшини. До них масово приєднувалися посполиті. Почалося формування місцевих козацьких полків, які, як свідчать джерела, по-перше, визнали верховну владу Б. Хмельницького, а, по-друге, в цілому діяли згідно його вказівок, підтримуючи з ним постійний зв'язок [3, 159].

Тотожними з українськими виявилися й форми боротьби козаків і русинів ВКЛ. Це – відмови виконувати повинності; напади на шляхту, католицьке духовенство, урядовців, слуг, католицькі храми, орендарів і євреїв; погроми маєтків; захоплення майна; сутички й бої з шляхетськими й урядовими загонами тощо [3, 157].

Варто зазначити, що подібними діями Б. Хмельницький переслідував ще одну мету: відновлення старої «Руської Держави», до складу якої входили б і білоруські землі (тобто землі півдня ВКЛ).

До літа політична еліта Великого князівства Литовського практично відмежувалася від подій на українських землях. Але ситуація змінюється, коли Литва безпосередньо зіткнулася з «бунтівним козацтвом», до якого почало приєднуватися місцеве населення. Саме з цього часу, як засвідчують джерела, литовці починають перейматися «повстанням всієї України» [2, 132]. Водночас, простежується розуміння литовською шляхтою зв'язку дій козацтва з заворушеннями місцевого поспільства. Отже, литовці безпосередньо відчували небезпеку з боку повсталого козацтва, а відтак почали уважніше придивлятися до його дій. В умовах повстання Литва не була в змозі ні вплинути на хід війни в Україні, ні допомогти військам Корони.

Але також Б. Хмельницький шукав шляхи до певного взаєморозуміння з литовською елітою. З цією метою демонстрував свою доброзичливість до її представників. Так, в кінці

липня видав універсал Війську Запорізькому про заборону козакам під загрозою «військової кари на свавільного» вчиняти збитки в маєтках панів і senatorів ВКЛ [4, 91].

Водночас литовський польний гетьман Я. Радзівіл і не думав шукати взаєморозуміння з Б. Хмельницьким. Як з'ясували польські дослідники, Я. Радзівіл належав до угруповання непримиренних до повсталого українського народу магнатів і шляхти й відкидав думку про можливість досягнення угоди з гетьманом Війська Запорізького [4, 93]. Не випадково його похід в кінці січня-лютого 1649 р. проти козаків і повстанців, що діяли в Білорусі, відрізнявся особливою жорстокістю і супроводжувався масовими стратами.

Переконавшись, що надії на можливість досягнення взаєморозуміння з Я. Радзівіллом і протестантськими колами Литви провалилися, гетьман у травні розробив план наступу на неї декількома напрямками. Наказним гетьманом призначив полковника Іллю Голоту, який отримав наказ об'єднати всі сили, що діють на литовському фронті, розгромити литовську армію, оволодіти столицею князівства м. Вільно, вийти до Вісли і возз'єднатися з головними силами української армії, очолюваної самим Б. Хмельницьким. Проте І. Голота припустився стратегічних помилок, тому українці зазнали нищівної поразки, а їхній провідник загинув.

Після ще однієї поразки, на цей раз у битві під Лоевом (31 липня 1649 року), українським військам під командуванням полковника М. Кричевського вдалося все-таки виконати головне завдання – не допустити появи литовського війська на українських землях, оскільки б це кардинально змінило хід Збаразько-Зборівської кампанії (липень–серпень 1649 р.), не на користь Б. Хмельницького. До того ж в серпні 1649 р., як тільки Я. Радзівіл «закінчив кровопролитну війну, перемога в якій далася дорогою ціною», населення південного регіону ВКЛ знову піднялося на боротьбу [5, 355].

4 червня 1651 р. Я. Радзівіл відкрито заявив українським послам, що розпочне супроти Українського гетьманату військові дії, оскільки ВКЛ та Польща складають одну Річ Посполиту і не можна воювати з однією з них, не маючи справи з іншою [6, 143]. А як важливий привід до початку військових дій було використано активізацію козацьких рейдів на східно-білоруські території ВКЛ весною-літом 1651 р. Останні були частиною стратегічного плану Б. Хмельницького на стримування військ литовського гетьмана на північних рубежах Української держави.

Трагічні наслідки для Української козацької держави мала поразка в Другій Лоевській битві (6 липня 1651 р.), коли Війська Речі Посполитої під командуванням Януша Радзівілла перемогли війська Запорозьких Козаків під командуванням Мартина Небаби. Майже вся козацька старшина та декілька тисяч козаків загинули, багато потрапили у полон. Я. Радзівілли вдалося провести подальший похід до Чернігова й Любеча та ненадовго заволодіти Києвом.

Таким чином, ситуація змінилася істотним чином. Тепер уже виникла реальна загроза вторгнення литовського війська до козацької України, чого почав добиватися від Я. Радзівілла польський король. Передбачаючи подібний розвиток подій, Б. Хмельницький на початку липня направив на литовський фронт десятитисячний корпус наказного гетьмана Антона Ждановича з наказом будь-якою ціною не допустити прориву литовців на територію козацької України.

1651 р. був, без сумніву, зоряним часом литовського війська, а військові дії того року були останньою в серії козацьких війн, у якій Януш Радзівіл здобув перемогу. Після цього козаки воювали знову на території ВКЛ

На думку А. Гурбика, після важкої поразки під Берестечком (червень 1651 р.) оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України, важка для обох сторін Друга Лоевська битва та подальша боротьба за Київ влітку 1651 р., з одночасним піднесенням масової партизанської війни, фактично врятували від знищення Українську державу [6, 156]. Виграний час дозволив Б. Хмельницькому швидко мобілізувати досить чисельні козацькі

полки, підняти дух українського війська, а головне добитись збереження й визнання утвореної держави.

Б. Хмельницький підтримував козацький рух на Сході Білорусі під проводом К. Поклонського. Протягом 1655–1657 рр. існував Білоруський полк під владою Війська Запорозького. В Білоруський полк, гетьман призначав своїх свояків Івана Золотаренка, І. Нечая, Д. Виговського.

У 1656 році Б. Хмельницький прийняв під свій протекторат Слуцьке князівство, яке належало князю Б. Радзівілові, а наступного року – Старий Бихов, якому він видав універсал на вільний торг з Україною.

У 1657 році на прохання пинської шляхти прийняв під свій, своїх наступників і Війська Запорозького протекторат Пинський, Мозирський і Туровський повіти. Ці акції викликали велике занепокоєння Москви, яка розпочала «боротьбу двох Русей за Русь третю».

Хоча смерть Б. Хмельницького припинила подальше просування козаків на білоруські землі, але традиція відновлення «Руської Держави» збереглася в українській політиці за Івана Виговського, а відгуки її знаходимо й пізніше.

Отже, можна зробити такі висновки:

- порушена проблема ставлення еліти Великого князівства Литовського до розгортання національно-визвольної боротьби на теренах козацької України в 1648 р., особливо в його першій половині, не знайшла розв'язання в українській історіографії, що засвідчує необхідність її подальшого вивчення;

- політична еліта Великого князівства Литовського не переймалася необхідністю придушення козацького повстання, поки воно не стосувалося безпосередньо теренів князівства;

- необхідність мобілізації військових сил зумовлювалася не розгортанням повстання на українських землях, а можливою небезпекою з боку Швеції та Москви;

- перші перемоги армії Б. Хмельницького та процес творення Української козацької держави справили помітний вплив на суспільні настрої та викликали масове показачення населення півдня ВКЛ;

- повстання, що спалахнуло 1648 р. на півдні ВКЛ, було невід'ємною складовою революційного вибуху, що охопив українські землі у складі Польщі;

- в ході українських визвольних змагань білоруські землі все більше входили в орбіту геополітичних інтересів Гетьманату, а на її території поширилися козацький адміністративний устрій;

- ВКЛ займало в стратегічних планах українського гетьмана помітне місце, він прагнув нейтралізувати його військові сили, а також – оволодіти його південною частиною з метою відновлення «Руської держави».

Анотація. В статті проаналізовані українсько-литовські відносини в період гетьманата Б. Хмельницького (1648-1657 гг.). В ході дослідження розглянуто відношення литовської еліти до розвитку національної боротьби в Україні, литовську політику Б. Хмельницького, казацько-крістьянську боротьбу на юге Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), особливості військового протистояння Українського гетьманата і ВКЛ. Освітлено характер відносин казацької України і ВКЛ в період гетьманата Б. Хмельницького.

Ключеві слова: Велике князівство Литовське, еліта, гетьманат, казацько-крістьянська боротьба.

Abstract. The article analyzes the Ukrainian-Lithuanian relationship during the period of Bohdan Khmelnytsky's Hetmanat (1648-1657). The study examined the position of the Lithuanian elite to the development of the national struggle in Ukraine, the Lithuanian policy of Bohdan Khmelnytsky, the Cossack-peasant fights in the south of the Grand Duchy of Lithuania, particular qualities of military confrontation Ukrainian Hetmanat and Grand Duchy of Lithuania. It clarified the nature of relations of the Cossack Ukraine and Grand Duchy of Lithuania during the Bohdan Khmelnytsky's Hetmanat.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, elite, Hetmanat, Cossack-peasant fight.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Газін В. В. III Міжнародна наукова конференція істориків-литуаністів у Кам'янці-Подільському / В. В. Газін // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. – Т. 21. – 672 с.
2. Юга О. А. Ставлення литовської еліти до розгортання Національно-визвольної боротьби на теренах України в першій половині 1648 року: постановка проблеми / О. А. Юга // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – 396 с.
3. Степанков В. С. Повстання 1648 року у Великому Князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки) / В. С. Степанков // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. II. – 292 с.
4. Степанков В. С. Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького (1648 – перша половина 1649 рр.) / В. С. Степанков // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України*. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України. – 2009. – Т. I. – 224 с.
5. Верстюк В. В. Военні дії 1648–1649 рр. на теренах Великого князівства Литовського в оцінці М. Костомарова / В. В. Верстюк // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – 396 с.
6. Гурбик А. О. Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва / А. О. Гурбик // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – 396 с.

УДК 93/94

ЖІНКА У ВЕЙМАРСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Д. О. Резник, А. О. Лягуша

Анотація. У даній статті розглядається положення німецької жінки у Веймарській республіці (1919–1933), вплив демократичних процесів Листопадової революції 1918 року на її соціальний статус. Метою роботи є дослідження ролі жінки у Веймарській республіці; аналіз динаміки змін, що відбулися у її становищі у порівнянні з Німецькою імперією. Дослідження ґрунтується на методах дедукції та порівняння, принципі історизму. Результати, отримані в роботі, пов'язані з виявом змін, що відбулися з жіночою спільнотою завдяки тимчасовій демократизації німецького суспільства.

Ключові слова: жінка, Веймарська республіка, демократія, Листопадова революція.

Німецька імперія, що існувала з 1871 року, мала монархічні та консервативні традиції, що впливали не тільки на політику, а й на повсякденне життя всього суспільства. Не зважаючи на те, що Велика французька революція 1789 року ставила людину на перше місце та проголошувала ідеали свободи та рівності, вони стосувалися лише чоловічої статі. Жінка ж знаходилася під сильним впливом традиційної системи уявлень і виступала як соціально залежна та, фактично, безправна. Чим нижче був соціальний статус жінки, тим менше прав та можливостей вона мала, а сам статус визначався спочатку положенням батька, а потім – чоловіка. Революція 1848–1849 років, яка носила демократичний характер, стала поштовхом до підняття суспільно-політичного руху за права жінок. 1865 року у Лейпцизі було засновано жіноче об'єднання «Загальний германський жіночий союз», кількість якого виросла з 65 членів спочатку до 70 тисяч у 1901 році [1]. У листопаді 1918 року відбулися чергові революційні події, але цього разу вони були спрямовані проти кайзерівського консервативного режиму та монархії. Друга Німецька імперія була повалена і була встановлена Веймарська республіка (1919–1933), що мала стати першою німецькою демократією. Чи вплинули демократичні процеси на становище жінки? Новизною нашого дослідження є те, що проблема положення жінки в німецькій історії не є дослідженою серед українських науковців на достатньому рівні. Історіографія даної проблеми є обмеженою. Серед основних закордонних дослідників цього питання